

۱۶۱۴۱۴۵

۱۴۰۲، ۷/۱۷

هوالمعلم

برنامه ریزی اجتماعی

تدوین، پایش، و ارزشیابی مداخلات اجتماعی

www.ketab.ir

مؤلفان:

دکتر حسن رفیعی

دکتر فردین علی پور

فاطمه خزائلی پارسا

سرشناسه: رفیعی، حسن، ۱۳۴۴ -

عنوان و نام پدیدآور: برنامه‌ریزی اجتماعی: تدوین، پایش، و ارزشیابی مداخلات اجتماعی/

مولفان حسن رفیعی، فردین علیپور، فاطمه خزائلی پارسا.

مشخصات نشر: تهران: دائرة، ۱۳۹۷.

مشخصات ظاهری: ۲۶۴ ص.؛ ۱۴/۵×۲۱/۵ س.م.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۵۰-۱۹۶-۷

وضعیت فهرست نویسی: فیفا

موضوع: برنامه‌ریزی اجتماعی

موضوع: Social planning

شناسه افزوده: علیپور، فردین، ۱۳۶۱ -

شناسه افزوده: خزائلی پارسا، فاطمه، ۱۳۳۰ -

رده بندی کنگره: ۱۳۹۷ ب۴ ۷/۲۸۲ HN

رده بندی دیویی: ۳۶۱/۲۵

شماره کتابشناسی ملی: ۵۱۶۸۳۵۱

عنوان: برنامه‌ریزی اجتماعی
نویسنده: دکتر حسن رفیعی - دکتر فردین علیپور - فاطمه خزائلی پارسا
صفحه آرا: فرزانه هاشملو
مدیر تولید: داریوش سازمند
ناشر: دائرة
لیتوگرافی، چاپ و صحافی: شریف
شمارگان: ۵۵۰ نسخه
قطع: رقعی
نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۷ / دوم - ۱۴۰۲
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۵۰-۱۹۶-۷

این اثر مشمول قانون حمایت مولفان و مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸ است. هر کس تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه مؤلف (ناشر) نشر یا بخش یا عرضه کند مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

تهران: خیابان استاد مطهری - خیابان سلیمان خاطر (امیر اتابک) - کوچه اسلامی - شماره ۴/۲

کد پستی: ۱۵۷۸۶۳۵۸۳۱ تلفن: ۸۸۸۴۶۱۴۸-۸۸۸۱۲۰۸۳-۸۸۸۴۲۵۴۳ تلفکس:

تلفن دفتر بخش: ۶۶۴۷۶۳۷۵-۶۶۴۶۲۰۶۱-۶۶۴۷۶۳۸۹ فکس:

قیمت: ۱۷۵,۰۰۰ تومان

فصل اول : مشکل اجتماعی (تعاریف، مفاهیم و انواع)

۱۷	 مقدمه
۱۹	 مشکل اجتماعی
۲۲	 مرز مشکل اجتماعی با مشکل فردی
۲۹	 طبقات همپوشان
۳۰	 آسیب اجتماعی
۳۰	 مرز انحراف اجتماعی با انحراف فردی
۳۱	 مرز جرم با سایر انحرافات اجتماعی
۳۳	 طیف راه های کاهش بار مشکل اجتماعی
۳۵	 پیشگیری: مداخله در عوامل خطر و محافظ
۳۹	 مهمترین منابع

فصل دوم: فرآیند برنامه ریزی اجتماعی

۴۳	 مقدمه
۴۴	 چرخه طراحی مداخله اجتماعی
۴۷	 ۱- تحلیل وضعیت
۴۹	 نیازهای یک اجتماع یا جماعت چیست؟ (نیازسنجی)
۵۰	 نیاز چیست؟
۵۱	 نیاز اجتماعی چیست؟

۵۳	انواع نیاز
۵۳	۱- نیازهای احساس شده
۵۳	۲- نیازهای تجویز شده
۵۳	۳- نیازهای مقایسه‌ای
۵۴	۴- نیازهای بیان شده
۵۴	نیازسنجی برای طراحی برنامه جدید یا ارتقای برنامه موجود؟
۵۷	ملزومات نیازسنجی
۵۸	انواع نیازسنجی
۵۹	۱- نیازسنجی عمومی
۶۰	اولویت‌بندی مشکلات اجتماعی شناسایی شده در نیازسنجی عمومی
۶۱	۲- نیازسنجی اختصاصی
۶۲	مراحل نیازسنجی اختصاصی
۶۲	۱- واکاوی مشکل اجتماعی اولویت‌دار
۶۳	۲- طراحی سؤال‌های نیازسنجی اختصاصی با توجه به کانون‌های مداخله
۷۱	۳- طراحی روش جمع‌آوری داده‌ها
۷۲	۴- تحلیل یافته‌های نیازسنجی اختصاصی
۷۵	اولویت‌بندی عوامل خطر و محافظ استخراج شده
۷۷	۵. انتشار یافته‌ها
۷۸	داشته‌سنجی (مهارت‌ها، علائق، و ظرفیت‌ها چیست؟)
۷۹	داشته‌های یک اجتماع/جامعه چیست؟
۸۰	چه کسی باید داشته‌ها را بشناسد؟
۸۰	چه موقع باید داشته‌ها را شناسایی کرد؟
۸۰	چگونه می‌توانید داشته‌ها را بشناسید؟
۸۲	تحلیل ذینفعان
۸۳	فواید تحلیل ذینفعان
۸۳	مراحل انجام تحلیل ذینفعان

مرحله ۱ - شناسایی ذینفعان.....	۸۳
مرحله ۲ - اولویت بندی ذینفعان.....	۸۴
نحوه کار با جدول قدرت-منفعت.....	۸۵
مرحله ۳ - شناخت عمیق یا فهم کامل ذینفعان کلیدی (دارای قدرت بالا، منفعت بالا).....	۸۶
گزارش تحلیل وضعیت.....	۸۸
۲. تدوین پروژه یا برنامه مداخله.....	۹۱
۲.۱. تعیین اهداف.....	۹۲
۲.۲. انتخاب راهبردهای (استراتژی‌های) مناسب.....	۹۴
۲.۳. تعیین مداخله اجتماعی.....	۹۷
ضرور منابع.....	۹۷
امکان‌سنجی مداخله اجتماعی.....	۹۸
آمادگی سنجی اجتماع.....	۹۹
آمادگی سنجی ساده.....	۱۰۰
۲.۴. تدوین طرح عملیاتی.....	۱۰۱
چرا باید طرح عملیاتی نوشته شود؟.....	۱۰۲
۲.۵. تدوین طرح پایش و ارزشیابی.....	۱۰۵
۳. اجرای طرح یا برنامه عملیاتی.....	۱۰۶
۴. تصمیم‌گیری در مورد ادامه برنامه.....	۱۰۶
مشکل «ربط جزء به کل» و مداخله مبتنی بر شواهد.....	۱۰۶

فصل سوم: فنون برنامه‌ریزی برای یک مداخله اجتماعی

مقدمه.....	۱۱۷
۱. مرور گزارش‌های موجود.....	۱۱۸
۲. تحلیل ثانویه داده‌های موجود.....	۱۱۸

۱۲۱	۴. مصاحبه گروهی
۱۲۳	اهداف بحث گروهی متمرکز
۱۲۳	مراحل بحث گروهی متمرکز
۱۲۵	مراحل تشکیل گروه اسمی
۱۲۷	۳-۴. مجمع عمومی
۱۲۷	۵. پیمایش
۱۲۸	۶. تحلیل درخت مشکل
۱۲۹	مراحل تحلیل درخت مشکل
۱۳۱	فواید تحلیل درخت مشکل
۱۳۱	۷. فن دلفی
۱۳۲	فرایند دلفی
۱۳۴	نقاط قوت روش دلفی
۱۳۴	نقاط ضعف روش دلفی
۱۳۴	اندیشه باران
۱۳۵	از روش اندیشه باران میتوان در بسیاری از موارد استفاده کرد
۱۳۵	اصول اساسی اندیشه باران
۱۳۶	انواع روش اندیشه باران
۱۳۶	۲. اندیشه باران گروهی
۱۳۶	مراحل انجام اندیشه باران
۱۴۰	نقاط قوت و ضعف نمودار استخوان ماهی
۱۴۳	تمرین عملی
۱۴۳	منابع
۱۴۴	منابع بیشتر برای مطالعه

فصل چهارم : اصول و مبانی پایش و ارزشیابی

۱۴۷	مقدمه
-----	-------

۱۴۷	تاریخچه پایش و ارزشیابی
۱۵۱	تعاریف پایش و ارزشیابی
۱۵۱	ارزشیابی چیست؟
۱۵۴	پایش چیست؟
۱۵۵	مقایسه پایش و ارزشیابی
۱۵۶	چرا پایش و ارزشیابی؟
۱۵۶	۱. سنجش تاثیر/ تاثیرات مداخله‌های اجتماعی
۱۵۷	۲. بهبود و اصلاح مداخلات
۱۵۷	۳. تولید دانش و مستندات
۱۵۷	۴. ارزشیابی به مثابه یک چتر محافظ
۱۵۷	۵. مدیریت هزینه‌ها
۱۵۷	۶. توسعه
۱۵۸	پایش و ارزشیابی را چه کسی انجام دهد؟
۱۶۵	بایدها و نبایدهای پایش و ارزشیابی
۱۶۷	چشم‌انداز پایش و ارزشیابی برنامه‌های اجتماعی
۱۶۹	منابع:

فصل پنجم : رویکردهای پایش و ارزشیابی

۱۷۳	مقدمه
۱۷۴	رویکرد متعارف
۱۷۴	رویکرد مشارکتی
۱۷۶	مزایا و چالش‌های ارزشیابی مشارکتی
۱۷۶	الف: مزایا
۱۷۸	ب: چالش‌ها
۱۷۸	مقایسه ارزشیابی مشارکتی و ارزشیابی متعارف
۱۸۲	رویکرد تلفیقی (متعارف و مشارکتی)

۱۸۲	تصمیم‌گیری برای انتخاب رویکرد ارزشیابی
۱۸۴	منابع
۱۸۴	منابع بیشتر برای مطالعه

فصل ششم: پایش و ارزشیابی یک برنامه اجتماعی

۱۸۷	مقدمه
۱۸۸	مدل منطقی پایش و ارزشیابی
۱۸۸	تعریف و تاریخچه
۱۹۰	نحوه تدوین مدل منطقی
۱۹۱	اجزای مدل منطقی
۱۹۵	تناظر مدل منطقی با مراحل برنامه‌ریزی
۱۹۶	چگونه مدل منطقی به ارزشیابی کمک می‌کند؟
۱۹۷	انواع ارزشیابی
۱۹۷	۱. ارزشیابی فرایند
۱۹۸	مراحل اجرای ارزشیابی فرایند
۱۹۹	۱. سؤال‌های ارزشیابی فرایند
۲۰۰	۲. تدوین شاخص‌های ارزشیابی فرایند
۲۰۱	۳. ابزارهای ارزشیابی فرایند
۲۰۳	۲. ارزشیابی برآیند
۲۰۶	۲. مراحل اجرای ارزشیابی برآیند
۲۰۶	۱. تدوین فرضیه‌ها و شاخص‌های ارزشیابی برآیند
۲۰۶	۲. روش‌شناسی ارزشیابی برآیند
۲۰۷	۲.۱. انتخاب شاخص‌های مناسب برای ارزشیابی برآیند
۲۰۷	۲.۲. انتخاب ابزارهای مناسب برای ارزشیابی برآیند
۲۰۹	۳. تعیین چینه مطالعه
۲۰۹	۵. تدوین طرح ارزشیابی برآیند

۲۱۰	۶. نمونه‌گیری
۲۱۱	۷. تحلیل و تفسیر داده‌ها
۲۱۲	آیا برآیند واقعاً نتیجه فرآیند بود؟
۲۱۴	۸. انتشار
۲۱۵	۹. بازخورد ارزشیابی به برنامه
۲۲۱	منابع:
۲۲۱	منابع بیشتر برای مطالعه

فصل هفتم: چینش‌های ارزشیابی

۲۲۵	مقدمه
۲۲۵	چینش چیست؟
۲۲۶	ویژگی‌های یک چینش خوب
۲۲۷	انواع چینش‌های ارزشیابی
۲۲۷	۱. بود یا نبود گروه یا گروه‌های کنترل در مطالعه
۲۲۸	۲. نحوه قرارگیری و انتخاب مشارکت‌کنندگان در گروه‌های مطالعه
۲۲۸	۳. زمان‌ها یا دفعاتی که برآندهای مطالعه سنجیده می‌شوند
۲۲۹	چینش مداخله‌ای
۲۳۰	چینش‌های نیمه‌مداخله‌ای
۲۳۳	۲. چینش صرفاً پس‌آزمون با گروه مقایسه غیرتصادفی
۲۳۳	چینش‌های پیش‌مداخله‌ای
۲۳۴	۱. چینش پیش‌مداخله‌ای پیش‌آزمون - پس‌آزمون
۲۳۴	۲. چینش پیش‌مداخله‌ای صرفاً پس‌آزمون
۲۳۵	پس‌آزمون و پیگیری در چینش‌های ارزشیابی
۲۳۷	مهمترین منابع
۲۳۹	پیوست‌ها

پیشگفتار

سال پیش در یکی از روزهای مردم‌افزون آلودگی هوا و پس از آنکه یک هفته طرح محدودیت تردد خودرو (موسوم به طرح ترافیک) از در منازل اجرا می‌شد، در یکی از بخش‌های خبری اعلام شد که یک هفته اجرای طرح مزبور نه از شدت ترافیک شهر کاسته و نه از شدت آلودگی هوا! اما عجیب‌تر آنکه به فاصله اندکی اعلام شد کارگروه (کمیته) تصمیم‌گیرنده، طرح مزبور را به مدت یک هفته دیگر تمدید کرده است!

هنوز هم وقتی برای زدن بنزین به جایگاه‌های عرضه این کالا مراجعه می‌کنیم، یادگار یک طرح ورشکسته دیگر را بعینه می‌بینیم: کارت‌های سوخت! تصور کنید که تصمیم به اجرای چنین طرحی از یک سو احتمالاً پس از دستکم چندصد نفر-ساعت بحث کارشناسی گرفته شده و از دیگر سو منجر به تحمیل هزینه گزاف تغییر تمام تلمبه‌های بنزین در سرتاسر کشور و صدور چندصد هزار کارت هوشمند شده بود، و با همه اینها هیچ تأثیری بر کاهش مصرف سوخت نداشت، به طوری که اندکی بعد دولت مجبور به تعطیل آن طرح شد!

اینها دو نمونه از مشکلی است که ما در برخورد با مشکلات و مسائل

اجتماعی داریم: «فکر تفکر تجربی». تفکر تجربی به ساده‌ترین بیان همان درس آموختن از تجربه است که از تلاشهای تجربه‌گرایان اولیه در عصر بازخیزی (رنسانس) شروع شده و با نقدها و اصلاحهای مکرر سرانجام به صورت مدل فرضیه‌ای - قیاسی^۱ درآمده است که امروزه در همه شئون علم جاری است: مدلی که با آن هم فرضیه‌ها را می‌آزماییم^۲؛ هم پدیده‌ها را در پرتو نظریات توضیح^۳ می‌دهیم؛ هم آینده را پیش‌بینی^۴ می‌کنیم؛ و سرانجام، هم آینده را با طراحی مداخلاتی^۵ می‌سازیم (رفیعی و همکاران، ۱۳۸۸)؛ و این آخری همان است که موضوع این کتاب است. علم همین است. علم برخلاف تصور پیشینیان، که هنوز هم بر برخی از ما غالب است، مشتی معلومات نیست. اینها محصولات علم‌اند، نه خود علم. علم روش علمی است: همین روش فرضیه‌ای - قیاسی.

حدود ۷۰ سال پیش کورت لوین^۶ (۱۸۹۰-۱۹۴۷)، از پیشگامان روانشناسی کاربردی و به ویژه اجتماعی، گفته بود «هیچ چیز عملی‌تر از یک نظریه خوب نیست» (Lewin, ۱۹۵۲). او این جمله^۷ تأمل‌برانگیز چند نتیجه می‌توان گرفت: اولاً عمل و نظر، وحدتی جدایی‌ناپذیر (دیاکتیکی) با هم دارند؛ و ثانیاً عمل اگر مبتنی بر نظریه‌ای آزموده نباشد، معلوم نیست به چه نتیجه‌ای بینجامد. تازه از عمل مبتنی بر نظریه و شواهد هم محتمل است - نه قطعی و الزامی - که همان نتیجه‌ای به دست آید که نظریه و شواهد نویدش را می‌دادند؛ وای به وقتی که نظریه و شواهد مبنای عمل و تصمیم‌گیرهای ما نباشد! از عملی که مبتنی بر نظریه و شواهد نباشد، به حصر منطقی یکی از این سه اتفاق را می‌توان انتظار داشت: (۱) دست بر قضا نتیجه مطلوب به دست آید؛ (۲) هیچ نتیجه‌ای به دست نیاید؛ و (۳) نتیجه نامطلوب و ای بسا

1. hypothetico-deductive model

2. hypothesis testing

3. explanation

4. prediction

5. intervention

6. Kurt Zadek Lewin

فاجعه‌بار پدید آید. به این ترتیب کسانی که بدون ابتدا بر نظریه‌ای آزموده و شواهدی معتبر دست به مداخلاتی به وسعت یک جامعه نظیر مثالهای پیشگفته می‌زنند، در برابر همهٔ نتایج نامطلوبی که به بار می‌آورند و در برابر اموال مردم که هزینه کرده‌اند، عقلاً و شرعاً مسئول اند.

اگر اینان را قطب کسانی بنامیم که بی‌گدار به آب می‌زنند، دومین مشکل مضاعف ما - یعنی مشکل در حل مشکلات اجتماعی - را افرادی آن سوی دیگر این قطب رقم می‌زنند: کسانی که وقتی صحبت از «چه باید کرد؟» پیش می‌آید، اساساً منکر هر گونه مداخله اجتماعی اند. مداخله را چیزی کم‌وبیش نجس یا حرام می‌دانند! اینان یا سرسپردهٔ دست نامرئی بازار و منکر هر گونه برنامه‌ریزی اجتماعی اند؛ یا مداخله اجتماعی را مداخله در شئون زندگی مردم و لذا غیر اخلاقی می‌دانند؛ یا مداخله را دون شأن علمی خود می‌دانند! گویی علم هیچ عاصی است که شخص شخیص عالم باید در آن بنشیند و تنها نظاره کند که مای زمر پای او را آب دارد می‌برد! ببیند که نابرابریهای اجتماعی در حال افزایش است و با افزایش آنها انواع و اقسام مشکلات و انحرافات اجتماعی دیگر نیز افزایش می‌یابند و شأن و کرامت انسانها را لگدمال می‌کنند، ولی وقتی از او می‌پرسند «چه باید کرد؟» یا بگویند «هیچ! دست نامرئی همه چیز را حل خواهد کرد!» یا بگویند «هیچ! هر چه بگویم، ممکن است خطا باشد و آن گاه، چه کسی جواب خطاهای ما را خواهد داد؟!» یا بگویند «هیچ! نمی‌دانم!» و دانستن این پاسخ اساساً کار من نیست! اینان عملاً جاده صاف‌کنهای همان گروه نخست اند، یعنی میدان را به کسانی وامی‌گذارند که بی‌گدار به آب می‌زنند.

کتاب تلاش کوچکی است برای آنکه اولاً نشان دهیم که در برخورد با مشکلات و مسائل اجتماعی، دست‌بسته نباید بود و حتماً حتماً باید باید باید کاری کرد؛ و ثانیاً نشان دهیم که چگونه می‌توان از میان شواهد و نظریه‌های آزموده راهی برای برون‌شد یافت، یا اگر راهی نیست، آن را ساخت و البته آزمود. این همه را ما از علوم سلامت آموخته‌ایم و از این رو

کتاب را می‌توان کار بست آن آموخته‌ها در بافتار سلامت اجتماعی دانست. پیشتر گفته شد که حتی ابتدا بر شواهد و نظریه‌ها نیز قطعاً و الزاماً ما را به نتیجه مطلوب آزموده نخواهد رساند، اما احتمال دست یافتن به آن نتیجه مطلوب آزموده از این راه بیشتر از احتمال محروم ماندن از آن است، ان شاء الله.

ح. د.

ف. ع.

بهمن ۹۶

Lewin K (1952). Field Theory in Social Science: Selected Theoretical Papers by Kurt Lewin. London. Tavistock.

www.ketab.ir